

ARVUSTUSED

The Sovietization of Eastern Europe: new perspectives on the postwar period, ed. by Balázs Apor, Péter Apor, E. A. Rees (Washington: New Academia Publishing, 2008), 350 lk. ISBN 9780980081466.

Sovetiseerimise mõiste on Baltikumi lähiajaloo uurimustes juba ammu juurdunud.¹ Selle juured ulatuvad nõukogude aega, seda kasutasid alates neljakümnendatest aastatest eksiilbaltlased ning viimase aastakümne jooksul on mõiste läbi teinud eduka *comeback*'i.² Täna kasutavad seda nii tunnustatud teadlased, nagu näiteks Jelena Zubkova oma raamatus *Baltimaad ja Kreml 1940–1953*, kui ka värsked bakalaureusetöõde autorid. Rahvusvaheliselt tuntuks sai see aga seoses Ida-Euroopa “sovetiseerimisega” pärast Teist maailmasõda.³

Sovetiseerimise all mõistetakse tavaliselt nõukogude mudeliga kohandumist ning see toimus nõukogude kontrolli all olevate riikide kõigis eluvaldkondades alustades igapäevaelust kuni majanduse, kultuuri ja poliitika välja. Väga harva kasutatakse sovetiseerimise mõistet ka säära-

¹ Endel Kareda, *Technique of economic Sovietisation: a Baltic experience* (London: Boreas, 1947); Ädolfo Šilde, *Die Sowjetisierung Lettlands* (Köln: Bundesinstitut für Ostwissenschaftliche und Internationale Studien, 1967); Janis Labvirs, *The Sovietization of the Baltic States: collectivization of Latvian agriculture, 1944–1956* (London: I. B. Taurus, 1988); *The Sovietization of the Baltic States, 1940–1956*, ed. by Olaf Mertelsmann (Tartu: Kleio, 2003); Erwin Oberländer, “Instruments of Sovietization in 1939/40 and after 1944/45”, *The Soviet Occupation Regime in the Baltic States 1944–1959: policies and their consequences* (Riga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2003), 50–58; *Eesti NSV aastatel 1940–1953: sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*, koost Tõnu Tannberg (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007); David Feest, *Zwangskollektivierung im Baltikum: die Sowjetisierung des estnischen Dorfes 1944–1953* (Köln: Böhlau, 2007); Juliette Denis, “Identifier les «éléments ennemis» en Lettonie: une priorité dans le processus de resoviétisation”, *Cahiers du Monde russe*, 49 (2008), 297–318.

² Vt Olaf Mertelsmann, ““Sovetiseerimise” mõiste”, *Eesti NSV aastatel 1940–1953: sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*, koost Tõnu Tannberg (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007), 13–29.

³ *Die Sowjetisierung Ost-Mitteleuropas: Untersuchungen zu ihrem Ablauf in den einzelnen Ländern*, hrsg. von Ernst Birke, Rudolf Neumann (Frankfurt am Main: Metzner, 1959); *Sowjetisches Modell und nationale Prägung: Kontinuität und Wandel in Ostmitteleuropa nach dem Zweiten Weltkrieg*, hrsg. von Hans Lemberg (Marburg: Herder-Institut, 1991).

riikide kontekstis, mis ei kuulunud nõukogude ülemvõimu alla. Viimaste aastakümnete teadusuuringused on selgelt näidanud, et oli olemas küll nõukogude baasmudel, kuid samas eksisteerisid olulised erinevused erinevate sovetiseeritavate riikide ja regioonide vahel. Sellega seoses on erinevate riikide sovetiseerimise võrdlemine suureks abiks ka näiteks omaenda ajaloo paremal mõistmisel, sarnasuste ja erinevuste välja toomisel. See on ka põhjuseks, miks käesolevat kogumikku siinkohal käsitlema peaks.

Retsenseeritav kogumik, mis kasvas välja ühest Euroopa Ülikool-Instituudi (EUI) konverentsist Firenzes, töötab pakkuda uusi perspektiive Ida-Euroopa sovetiseerimise uurimisel. Kuusteist autorit üheteistkümnest riigist tutvustavad uusimal erialakirjandusel ja omaenda arhiiviuuringutel põhinevaid sovetiseerimise aspekte. Kogumik on jaotatud kuueks peatükiks: teooriad; tehnoloogia; tarbimine ja vaba aeg; rituaalid; religioon ja historiograafia. Raamat on hästi loetav, trükivigu ja faktilisi apse tuleb harva ette, olemas on register, kahjuks asuvad aga viited raamatu lõpus ja mitte iga lehekülje allservas.

Sissejuhatuses annab üks kogumiku toimetaja Arfon Rees tõenäoliselt parima sovetiseerimise mõiste definitsiooni ja valgustab ajaloolist tausta nõukogude, aga ka ida-euroopa ajaloost lähtuvalt. Tema näeb toimimas kahte aspekti: nõukogude imperialistlik projekt Ida-Euroopas ja nõukogude sotsialistlik moderniseerimise strateegia, kusjuures suunad konkureerisid pidevalt omavahel. Ideid ja praktikaid imporditi, juurutati ja adapteeriti ning nende suhtes esines ka vastuseisu. Minevik, olevik ja tulevik tulid uuesti konstrueerida. Destaliniseerimisega seoses tuli ka sovetiseerimise tähendus uute oludega kohandada. Rees kaitseb veenvalt “sovetiseerimise” kasutamist analüüsi instrumendina ning tema arvates võib seda kasutada ka “küpse” sotsialismi puhul. Tihtilugu kasutatakse sovetiseerimise mõistet teaduses nimelt ainult stalinismi perioodi puhul. Selles kontekstis avab kogumik silmad pikema ajavahemiku jaoks.

Tarik Cyril Amar kirjeldab sovetiseerimist tsiviliseerimismissioonina läänes. Sealjuures tugineb ta Lääne-Ukraina näitele. Sealsed aastatel 1939–40 annekteeritud alad kujutavad endast nii-öelda ühenduslüli Venemaa kodusõja-aegse ja -järgse sovetiseerimislaine ning Ida-Euroopa sovetiseerimise vahel. Amar tõstab esile nii imperialistlikku ekspansiooni kui ka vahetut stalinistlikku konteksti.⁴ Privetelli tööst selgub ka tõsiasi, et

⁴ Kahjuks ei saanud Amar oma artiklit kirjutades veel kasutada Tobias Privetelli doktoritööd, mis käsitleb Stalini poliitikat oma läänenaabrite suhtes ning tuginedes nõukogude allikatele uurib selle tausta, Moskva sovetiseerimisplaane ja nende praktikas kasutamist 1939. aastal, vt Tobias Privetelli, *Irredentism, expansion and the liberation*

puhastused ja terror olid sovetiseerimise oluliseks elemendiks. Empiiriliselt on see juba ammu tõestatud, kuid käesolevas kogumikus seda praktiliselt ei mainita.

Valentina Fava annab ülevaate nõukogude masstootmise meetodite juurutamisest Tšehhoslovakkia autotööstuses. Selleks kasutab ta kohalikke arhiive, kuid kahjuks ei tunne ta eriti hästi uuemaid nõukogude majandusajalugu ja nõukogude autotööstuse küsimusi puudutavaid töid.⁵ Neist töödest oleks tal kindlasti kasu olnud. Konflikt tekkis Tšehhoslovakkia ja nõukogude arusaamast ameerikalikust masstootmisest. Viimane oli nimelt mõlemale poolele eeskujuks. Lõpuks jäi peale nõukogude arusaam ning teostati nõukogude meetodeid – seda siiski suurema eduta.

Mathias Uhl käsitleb sovetiseerimise ning Varssavi pakti riikide raketitoea aatomirelvastuse arsenalite rajamise seoseid ajavahemikus 1958–65. Tänu tehnoloogilistele edusammudele oli aatomisõda selleks ajaks ka tegelikkuses teostatavaks muutunud, mille tulemusena kujunes välja uus militaardoktriin. Tugevdati Ida-Euroopa partnerite sõjajõude ja viidi need kooskõlla Nõukogude militaardoktriiniga. Uhli põnevat artiklit tuleb aga seoses Venemaa arhiivides kehtivate piirangutega sõjaväe ja relvatööstuse allikate kättesaadavusele vaadelda kui meie tänaste teadmiste esialgset inventuuri. Militaarkulude suuruse asjus ühe elaniku kohta (lk 73) esitab Uhl ühele avalikuks kasutuseks vabaks antud dokumendile tuginedes selgelt liiga väikseid arve (nt 45 rubla ühe Nõukogude Liidu elaniku kohta 1960. aastal). Siinkohal ignoreerib ta lääne ja vene autorite tänaseks igati aktsepteeritud oluliselt suuremaid hinnanguid.⁶

Marcello Anselmo sulest sündinud artikkel pühendub põnevale teemale – turu-uuringutele Saksa Demokraatlikus Vabariigis kuuekümnendatel ja seitsmekümnendatel aastatel. Millest retsensent jutuks oleva artikli puhul puudust tunneb, on seosed sovetiseerimisega ja võrdlus nõukogude mudeliga. Mina isiklikult kahtlustan nimelt, et Ida-Saksa turu-uuringute puhul oli süsteemikonkurents Saksamaa Liitvabariigiga olulisem kui Nõu-

of the European proletariat: Stalin's considerations on how to bring communism to the Western neighbors of the Soviet Union, 1920–1941 (PhD-thesis, University of Bern, 2008).

⁵ Nt *Behind the façade of Stalin's command economy* ed. by Paul R. Gregory (Stanford: Stanford University Press, 2001); Valery Lazarev, Paul R. Gregory, "Commissars and cars: a case study in the political economy of dictatorship", *Journal of Comparative Economics*, 31 (2003), 1–19; Paul R. Gregory, *The political economy of Stalinism: evidence from the Soviet secret archives* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004).

⁶ Sissejuhatuseks vt Vladimir Kontorovich, Alexander Wein, "What did the Soviet rulers maximise?", *Europe-Asia Studies*, 61 (2009), 1579–1601.

kogude Liidu eeskju. Anselmo näeb SDV puhul igatahes sotsialistliku tarbimiskultuuri katsepolügooni.

Sama huvitavat teemat käsitleb David Crowley: amatöörfilm ja -fotograafia SDV-s ja Poolas. Ta suudab veenvalt tõendada Nõukogude Liidu ja tema satelliitriikide omavaheliste mõjutuste kompleksust. Poolas ja SDV-s jätkasid filmi- ja fotoamatöörid sõdadevahelise perioodi traditsioone ning neid mõjutasid ka nõukogude eeskujud. Samas oli mõlema riigi mõju selles vallas Nõukogude Liidule tõenäoliselt veelgi olulisem, seda nii tehnoloogia arengut silmas pidades (Jena ja Dresden) kui ka seoses sotsiaal-dokumentaalse fotoajakirjanduse edasiarendamisega Nõukogude Liidus, mis vältis sotsialistliku realismi optimismi.

Sybille Mohrmanni uurimuse teemaks on venelase kujutamine sõja-järgse Berliini nõukogude filmis sakslaste ümberkasvatamise kontekstis. Sealjuures puudutab ta ka soorolle ja võtab seisukoha ajaloolise reaalsuse suhtes. Vene meessoost kangelaste ja naissoost seltsimeeste konstrueerimisel tuli nimelt arvestada mälestustega rüüstavatest ja vägistavatest nõukogude sõduritest ja natsipropaganda pärandiga. Tema artikkel baseerub siiski vaid peamiselt filmide sisu ja ajalehtedes avaldatud kriitivate refereerimisel. Publiku reaktsioonide, kinokülastajate arvu ja asjaolu kohta, et eksisteeris ajakirjandustsensuur, ei saa me midagi teada. Tegelikult väga huvitav kultuuriajalooline lähenemisviis suubub siin igavasse ümberjutustamisse.

Rituaalid olid sotsialistlike valitsusinstseneeringute eriti oluliseks aspektiks. Roman Krakovsky käsitleb 1. mai tähistamist Tšehhoslovakkias, mis liikus järjepidevuse ja uuenduste vahel. Kahjuks ei ole ta arvestanud Malte Rolfi nõukogude massipidustusi uuriva teedrajava tööga⁷ ning on ka muus osas väga kokkuhoidlik viidete ja kirjanduse nimetamisega. Palju veenvam on Balázs Apori artikkel, mis käsitleb Mátyás Rákosi füürerikultuse ruumilisi aspekte Ungaris. Stalinismi ajal eksportis Nõukogude Liit oma satelliitriikidesse ka vastavate parteijuhtide kultusi – erandiks olid siin vaid SDV ja Poola, kus tänu ajaloolisele kogemusele Hitleriga ja Józef Piłsudski austamisel ei juurdunud stalinismi ajal ükski sääraselt väljendunud kultus. Apor on selle mateeria tunnustatud asjatundja⁸ ning kõnesolevas artiklis võtab ta kokku oma Rákosi kultust käsitlenud doktoritöö tulemused. Tema sõnul oli juhtide isikukultuse väljakujundamine sovetiseerimise üks olulisi aspekte, juhi imago personifitseeris progressi ja sotsialistlikku transformatsiooni. Samaaegselt vähendas juht Rákosi pidev

⁷ Malte Rolf, *Das sowjetische Massenfest* (Hamburg: Hamburger Edition, 2006).

⁸ *The leader cult in communist dictatorship: Stalin and the Eastern Bloc*, ed. by Balázs Apor, Jan C. Behrends, Polly Jones (Houndsmills: Palgrave, 2004).

kohalolek ja tema mitte just kõige atraktiivsem väljanägemine tõenäoliselt selle instseneeringu tõhusust.

Peter Roubal analüüsib spartakiaade Tšehhoslovakkias ja toonitab juba 19. sajandil eksisteerinud spordiliikumiste *Turner* (saksa) ja *Sokol* (tšehhi) tähtsust, kuna nende liikmeid idealiseeriti kui tulevase natsiooni kehas-tusi. Ka siin kohtame seega juba eksisteerivate traditsioonide ja nõukogude eeskuju vastastikust kokkupuudet. Kuna tegu on juba varem avaldatud artikli lühendatud variandiga,⁹ ei õnnestu Roubalil oma argumentatsiooni täielikult välja arendada.

Informatiivsem on Jan C. Behrendsi kaastöö Poola-Nõukogude Sõpruse Ühingust. Sellel organisatsioonil, mis alguses viljeles natsionalistlikku ja pan-slavistlikku retoorikat ja hiljem rõhutas “Nõukogude Liidu saavutusi”, oli juba 1947. aastal formaalselt pool miljonit liiget. Kuid pikalt kestnud ajalooline kogemus, sovetiseerimine ja venestamise tendentsid hoolitsesid selle eest, et Poola ja Nõukogude Liidu vaheline “sunnitud” ja “välja mõeldud sõprus”¹⁰ käis alla – seda võis märgata alates destaliniseerimisest. Kokkuvõttes nurjus poolakate rahvusliku identiteedi ja nende Nõukogude Liitu suhtumise ümber kujundamise katse. Behrendsi sõnul takistasid seda nii ajalooline mälu, igapäevaelu reaalsus kui ka nõukogude armee vallutajajana käitumine. Paralleelid Baltikumi ajalooga on ilmselged.

Anca Maria Şincan uurib religiooni ja riigi suhteid kommunistlikus Rumeenias. Ühest küljest võeti üle seal religiooni kontrollimise nõukogulikud meetodid, teisalt jõuti lõpuks partei ja erinevate religioonigruppide vahelise kompromisslahenduseni. Kirik suutis seetõttu säilitada oma positsiooni avalikkuses ning välja kujunes funktsionaalne suhe. Kuid kas tegu oli siiski nii erakordse juhtumiga, nagu oletab Şincan, selles julgen ma kahelda – mõelgem siinkohal kasvõi katoliku kiriku rollile Poolas. Teatava kompromisslahenduseni eriti just ortodoksse kirikuga jõudis isegi Stalin Teise maailmasõja ajal.

Mateja Režek süveneb kommunistlike ametkondade suhetesse katoliku kirikuga Jugoslaavias ja eriti Sloveenias, kus kirik moodustas tugevaima opositsiooni režiimi suhtes ja kus rahva toetus kirikule oli suur. Veel 1949. aastal käis peaaegu iga teine Sloveenia põhikooli õpilane regulaarselt oma koolis toimuvates katekismuse tundides! Ateistliku poliitika nõukogude eeskuju toimis ka Jugoslaavias. Kahjuks on Režeki artikkel väga

⁹ Petr Roubal, “Politics of gymnastics: mass gymnastic displays and Communism in Central and Eastern Europe”, *Body & Society*, 9 (2003), 1–25.

¹⁰ Vt ka Jan C. Behrends, *Die erfundene Freundschaft: Propaganda für die Sowjetunion in Polen und in der DDR* (Köln: Böhlau, 2006).

deskriptiivne, veidi rohkem analüüsi oleks kasuks tulnud. Viimaks saavutati 1966. aastal kompromiss Vatikani ja Belgradi vahel – mõlemad pooled tunnustasid oma piire ja seati sisse formaalsed diplomaatilised suhted.

Põhikohaga ajaloolase jaoks on vahel eriti huvipakkuv tegeleda historiograafiaga, isegi kui see teema ajab tudengeid ja doktorante tihtilugu pigem haigutama. Kõik kolm artiklit, mis tegelevad ajalookirjutuse sovetiseerimisega ja pärinevad Árpád von Klimó, Maciej Górny ja Péter Apori sulest, on kirjutatud väga kõrgel sisulisel tasemel ja ajendavad järele mõtlema. Metoodilised lähenemisviisid on erinevad (ajalookultuur ja institutsioonid, mõtteajalugu, mikroajalugu). Kahjuks ei ole retsensioon õige koht, et kirjeldada kõiki neid põnevaid sovetiseerimisaegseid diskussioone ja arenguid Ungari, Poola, Tšehhoslovakkia ja SDV historiograafias, millest need kolm autorit juttu teevad. Pilt oli mitmekülgsem ja värvilisem kui me enesele tavaliselt ette kujutame ning erinevate riikide erinevad traditsiooniliinid sattusid kokku erinevate marksistliku-leninistliku päritoluga koolkondade esindajatega.

Mõnel leheküljel üritab Arfon Rees lõpetuseks kokku võtta nõukogude mudeli kriisi alates seitsmekümnendatest aastatest ja jõuab viimaks alates 1989. aastast käivitunud desovetiseerimiseni. Need järeldused ei õnnestu tal nii hästi kui tema sissejuhatus, kuid võib-olla on ka ajaline distants veel liiga väike ning me teame ikka veel liiga vähe sotsialismi viimaste aastate kohta.

Kokkuvõttes on tegemist lektüüriga, mida tasub lugeda. Kogumik tõendab uusima kirjanduse ja ulatuslike arhiivuurimuste baasil, kui mitmekülgne Ida-Euroopa sovetiseerimise fenomen tegelikult oli. Kontseptsiooni poolest on raamat hästi läbi mõeldud, kuid artiklite tase on erinev ja mõned teemad jäävad tahaplaanile. Sellest hoolimata võiks käesolevat kogumikku võtta ka Eestis kui ajendit nägemaks sovetiseerimist mitte ainult ülekaalukalt poliitika, rõhumise ja vastupanu perspektiivist, vaid uurides seda tulevikus enamatest vaatenurkadest lähtuvalt. Kõne all olevale kogumikule võikski lõpetuseks ette heita, et just neid kolme teemat, mis hõivavad Baltikumi uurimustes keskse koha, selles raamatus praktiliselt ei puudutata.

OLAF MERTELSMANN